

1.3. Etika istraživanja u psihologiji, obrazovanju i društvenim naukama

Izvodi iz knjige *Metode istraživanja u obrazovanju*¹

Prema Američkoj psihološkoj asocijaciji (APA, 2002), *etički kodeks psihologa* bi trebalo da obezbedi posebne standarde koji pokrivaju većinu situacija koje preduzimaju psiholozi ... sa ciljem da se obezbedi dobrobit i zaštita individua i grupa sa kojima psiholozi rade .... Naravno da isto važi za sve srodne struke (defektologe, pedagoge), kao i sve istraživače u obrazovanju i društvenim naukama.

Etička pitanja koja se sreću u istraživanjima mogu biti posebno složena i nekad izgledati sasvim nerešiva. Recimo, jedno od ključnih etičkih pitanja je pitanje „odnosa uloženog i dobijenog“ (cost i benefit dilemma). Šta to znači? To je dilema koja od istraživača traži da sami odrede meru, odnos, ravnotežu između zahteva koji se pred njih postavljaju kao profesionalne naučnike koji tragaju za istinom i s druge strane, prava i vrednosti njihovih ispitanika koji su ugroženi ispitivanjem

Etička pitanja mogu proisteći iz vrste problema koji se istražuje kao i iz metoda (primenjene metodologije). Drugim rečima, svaka faza u istraživanju može biti potencijalni izvor etičkih problema:

- a. Iz **prirode samog projekta** istraživanja (npr. istraživanja etničke razlike u inteligenciji);
- b. Iz **konteksta, sredine**, miljea u kome se odvija istraživanje (na primer, istraživanje u istražnom zatvoru);
- c. **Postupaka** koji se primenjuju prilikom skupljanja podataka (recimo ako izazivaju visoku anksioznost);
- d. **Metoda** prikupljanja podataka (na primer, prikriveno posmatranje);
- e. Prirode **ispitanika** (emocionalno poremećeni adolescenti);
- f. **Tipa podataka** koji se prikupljaju (vrlo lične informacije osetljive prirode, na primer o seksualnosti ili o bolnijim životnim događajima)
- g. Onoga što treba **učiniti sa podacima** (recimo, ako se podaci objavljuju na način koji ispitanike dovodi u neugodan položaj)

Analizirajte ova dva slučaja iz istraživačke prakse. Da li je sve u redu kad je u pitanju etičnost istraživanja? Ako nije, koji etički principi su narušeni?

Dr Brown izučava stavove studenta o vlastitoj seksualnosti. Istraživanje će raditi sa studentima prve godine psihologije kojima predaje. Na uvodnom predavanju obratila se studentima: „Vaša obaveza na ovom kursu je i da budete ispitanici i učestvujete u psihološkim eksperimentima i istraživanjima u kojima ćete se upoznati sa metodama psiholoških istraživanja. Potrebno je da u toku semestra sakupite 5 potpisa koji potvrđuju da ste učestvovali u istraživanjima.“

Dr Bell je istraživao poremećaje ponašanja i delinkvenciju u siromašnom gradskom kvartu deskriptivnom metodom. Kad je objavio rezultate istraživanja javio mu se službenik iz policije i tražio da istraživač identifikuje učesnike svoga istraživanja. Pošto nije hteo da rizikuje da bude osumnjičen kao saučesnik, Bell se prilagodio zahtevu.

Poštovanje etičkih principa u istraživanju zasnovano je na više principa. Pomenućemo neke:

¹ Cohen, Manion, Morrison (2007) *Metode istraživanja u obrazovanju*, Zagreb, Naklada Slap

1. **Odnos uloženog i dobiti.** Ako istraživanje donese ispitanicima iskustvo neuspeha, izolacije i gubitka, istraživači se **moraju pobrinuti da oni ne izađu iz situacije poniženi, nesigurniji, otuđeniji nego što su bili na početku.** Postupci u istraživanju koji uključuju gubitak dostojanstva, povredu samopoštovanja i umanjuju poverenje verovarno su dugoročno najštetniji za pojedinca i traže planiranu, organizovanu stručnu pomoć koja će umanjiti učinjenu štetu (recimo, iz Milgramovog eksperimenta² sigurno su neki izašli sa nižim samopoštovanjem).

2. **Svesni dobrovoljni pristanak (dobrovoljnost):** mora se dobiti pristanak i saradnja ispitanika ali i partnera, ustanova i institucija koje nude mogućnost istraživanja. (Razmislite **Koja ljudska prava su osnova za ovo?**) Svesni pristanak mora se garantovati u istraživanjima u kojima ispitanika izlažemo patnji, fizičkoj ili emotivnoj povredi, ulaženju u privatnost, fizičkom ili mentalnom stresu i kad se od njih traži da se privremeno odreknu svoje autonomije (kao kod istraživanja koja uključuju upotrebu droge). Ispitanici moraju biti sigurni da je njihovo učešće dobrovoljno, trebalo bi da znaju rizike, opasnosti, posledice... Načelo svesnog pristanka izvire iz ispitanikovog prava na slobodu izbora i samoopredeljenje. Biti slobodan je način života u demokratiji i kad se toj slobodi nameću ograničenja ona se moraju opravdati i prihvatiti u istraživanju. Pristanak tako poštuje pravo na samoodređenje i deo odgovornosti se prenosi na ispitanika ako nesto krene po zlu u istraživanju. Drugi aspekt prava na samoopredeljenje je i to da ispitanik ima pravo da odbije učešće ili da se povuče kad je istraživanje već započelo.

Svesni pristanak podrazumeva četiri elementa koja bi trebalo da su ispunjeni:

- **Kompetencija**, sposobnost ispitanika da donese odluku. Računa se da odgovorne, zrele, zdrave osobe **mogu** doneti kompetentnu odluku ako imaju dovoljno odgovarajućih informacija;
- **Voluntarizam**, slobodna odluka o učešću. Ispitanici moraju biti slobodni kad donose odluku o učešću u istraživanju. To znači da nisu ucenjeni, ili pod pritiskom ili pod pritiskom očekivanja okruženja.
- **Potpuna informacija**. Da bi mogli da donesu slobodnu i kompetentnu odluku, ispitanici moraju imati dovoljno tačnih informacija o prirodi istraživanja. Problem je što se ne može uvek dati potpuna informacija jer se time recimo narušava sam predmet istraživanja.
- **Razumevanje** – Odnosi se na činjenicu da ispitanici potpuno razumeju prirodu procesa istraživanja. Sigurnost da je ostvareno potpuno razumevanje

3. Dobrovoljnost i pristanak za učestvovanje u istraživanju podrazumeva i **slobodu ispitanika da izađe, napusti istraživanje u bilo kom momentu u kom oseti nelagodu.** Važno je naglasiti da tada ispitanik nije dužan ni obavezan da objašnjava razloge svog napuštanja istraživanja, niti se na njega sme vršiti bilo kakav pritisak da ostane.

---

² Da podsetimo, u ovom klasičnom eksperimentu čija je namera bila da se ispita autoritarnost, poslušnost i podčinjavanje autoritetu, eksperimentator je „nagovarao“ subjekte da pojačavaju stepen kazne u vidu bolnog elektrostimulusa nad „žrtvama“ (instruiranim od strane eksperimentatora) koje su glumile sve jači stepen bola i straha. U eksperimentu se istraživalo do koje mere su ljudi spremni da poslušaju autoritet i nanesu bol drugome bez obzira na humanističke vrednosti i ljudske obzire (više o ovome videti u Milgram, S. (1990). Poslušnost autoritetu. Beograd. Nolit)

4. **Potpuna informisanost i pristanak**, posebno su važni u početnoj fazi projekta. To nekad uključuje dobijanje službene dozvole, kontaktiranje odgovorne osobe i pregovaranje sa ispitanicima ili odgovornim osobama kad su u pitanju deca i osobe sa posebnim potrebama. Istraživači bi trebalo da pruže informacija koliko god mogu. Ne treba davati informacije koje mogu da prejudiciraju rezultate (recimo da se u istraživanju uticaja grupnog pritiska na konformizam jedinke, grupi saopšti šta je namera. S druge strane „zavere ćutanja“, tajanstvenost koja u israživanjima koja duže traju, nekoliko dana ili nedelja nužno vodi stvaranju i širenju glasina koje takođe iskrivljuje predmet istraživanja kao da je otvoreno i rečeno kakva je namera istraživanja.

5. **Privatnost** Pitanje privatnosti je izvor još jedne moralne dileme: privatnost/pravo na javnost. U kontekstu istraživanja ispitanik je ranjiv za ovo svoje pravo. Ono se može prekršiti i u postupku ispitivanja, i posle, kad je istraživanje završeno. Postoje zapravo tri vrste ispitanikove osetljivosti kad je u pitanju njegova privatnost:

- Osetljivost na informacije (koliko su lične i osetljive informacije koje se traže. Po etičkom kodeksu APA³, to su i verska ispovest, seksualna praksa, prihod, rasne predrasude). Što je veća osetljivost, potrebna je i veća zaštita privatnosti.
- Osetljivost sredine u kojoj se odvija ispitivanje (kod kuće, ličnog prostora, do ulice).
- Osetljivost na širenje informacija (povezivanje identiteta i informacije). Što više ljudi može saznati, to je potrebno biti pažljiviji.

Načini zaštite privatnosti su **anonimnost i poverljivost**. Ukoliko istraživanje dopušta, ispitanici ne moraju da daju lična imena i ostale identifikacione podatke, mogu da ostanu anonimni. Ukoliko to nije moguće (kao u kliničkim ispitivanjima kada ispitivač zna ko su mu ispitanici), njih štiti načelo poverljivosti, odnosno obaveza istraživača da lične podatke čuva kao poverljive i da ih javno ne objavljuje. Što su informacije osetljivije, to je potreba za garantovanjem poverljivosti veća. Mnogi ispitanici će odbiti da učestvuju u istraživanju ako procene da je jamstvo poverljivosti slabo.

Da sumiramo etičke principe u istraživanjima:

1. *Korist mora biti veća od "cene" koju plaćaju učesnici*
2. *Dobrovoljno učestvovanje i pravo da se povuče u svakom momentu*
3. *Informisanost*
4. *Privatnost (anonimnost i poverljivost podataka, odavanje)*
5. *Obaveznu brigu istraživača: učesnici moraju biti zaštićeni od mentalnog i fizičkog povređivanja*

Etičnost istraživanja i posebno osetljive grupe

Poseban problem se otvara kada se rade istraživanja u obrazovanju kada su u pitanju **deca**, koja se ne mogu smatrati ravnopravni sa istraživačem. Iako je potrebno da se ova asimetrija moći između istraživača i deteta što više smanji, ta razlika će ostati (Fine i Sandstorm, 1988). Ko su posebno „osetljive grupe“ koje se još sinonimno označavaju i kao "teško dostupni" ili "skrivena populacije"? To su:

- Osobe koje doživljavaju smanjenu **autonomiju** zbog fizioloških / psiholoških faktora ili status nejednakosti (osobe sa smetnjama)

---

³ APA – Američka psihološka asocijacija (American Psychological Association) je jedno od najvećih strukovnih udruženja psihologa.

- Nemaju mogućnost da naprave lični izbor života, donesu lične odluke, da održe nezavisnost i da samostalno upravljaju sobom (osobe u zatvoru, u vaspitnim domovima, bolnicama i slično)
- Društvene grupe koje imaju povećan relativni rizik ili podložnost **negativnim zdravstvenim** ishodima
- Siromašni, obespravljeni i / ili **predmet diskriminacije**, netolerancije, podređenosti i žigosanja (stigme).

Poseban oprez je potreban kod dve grupe: DECA (sva deca) zato što nemaju kognitivnih kapaciteta da razumeju informacije istraživača, nemaju ni znanja ni životnog iskustva da bi mogli da daju obavešten svesni pristanak za učestvovanje u istraživanju. Druga grupa su (iz istih razloga) deca i odrasle osobe sa smetnjama u razvoju. Tada se MORA ispoštovati **procedura traženja svesnog pristanka** od odraslih koji su odgovorni za decu (roditelji, nastavnici, staratelji, psihijatri, omladinske vođe, treneri ekipa). Njima se objašnjava šta je glavna ideja istraživanja. Od njih se očekuje i traži dopuštenje da odgovore na pitanja o deci. Ovo nekad može biti teže nego traženje saglasnosti od dece. Kada postoji, mora se poštovati institucionalna procedura.